

hЕJДӘР ӘЛИЈЕВ
ДИЛ һАГГЫНДА
вә
hЕJДӘР ӘЛИЈЕВИН
ДИЛИ

АЗӘРБАЙЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ
НӘСИМИ АДЫНА ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

БІЛДІРГІЛІК

МАССАРДАРДА

НӘЕДӘР ЭЛИЈЕВ
ДИЛ ҚАГГЫНДА

ВӘ

НӘЕДӘР ЭЛИЈЕВИН ДИЛИ

ŞƏHSİ

KİTABXANASINDA

БАҚЫ - ЕЛМ - 1998

Редактору академик БӘКИР НӘБИЈЕВ

Нәјдәр Әлијев дил һагтында вә Нәјдәр Әлијевин дили.-
Бакы: Елм, 1998. - 196 с.

ISBN 5-8066-0869-7

Әсәрдә Азәрбајҹан Республикасының Президенти Нәјдәр Әлијевин Азәрбајҹанда дил гуручулугу саһесинде көрдүү ишләрдән, онун Азәрбајҹан дили вә ниттг мәдәнијәти барәдәки фикирләриндән данышылыр. Ејни заманда онун натиглиji, чыхыш вә нитгләринин дил хүсусијәтләри тәһлил едилир.

Ә 4602000000-660
655(07)-98 Сифаришли нәшр

© “Елм” нәширијаты, 1998

ӨН СӨЗ

Бәхтијар Вабабзадәnin ел арасында кениш јаялмыш ше'рләринин бириндә һәр бириմизин гәлбини риг-гәтә кәтирән белә мисралар вар:

Дил ачанда илк дәфә “ана” сөjlәjirik биз,
“Ана дили” адланыр бизим илк дәрслиjимиз.
Илк маһымыз лајланы анамыз өз судүjlә
Ичирир руһумуз бу дилдә килә-килә.
Бу дил бизим руһумуз, ешгимиз, чанымыздыр,
Бу дил бир-биримизә әhdi-pejманымыздыр.

Мүдрик халг шаиримизин дәрин сәмимијәт дујгулары илә тәрәннүм етдији ана дилимизин чох гијметли хәzinә-синдән дилин дашијычысы олан һәр кәсә пај дүшүр. Тәзәчә дил аchan көрпәдән башламыш ағсағтал точајадәк һамы ондан гәдәринчә барыныр. Бунунла белә, дил халг мә’нәвијатынын елә е’чазкар бир хәzinәсицир ки, милjonларла адам ондан кенинә-булуна фајдаландығына баҳмајараг һеч вахт јохсуллашыб түкәнмир; әксинә, ишләндикчә даһа да артыр, зәнкиnlәшир, сәлис, рәван вә аһәнкдар олур. Бәли, биз һамымыз һеч кәсә һесабат вермәдән бу хәzinәдән гәни-гәни фајдаланырыг. Лакин тарих халтын јалныз надир сималарынын, мәһз бөјүк тарихи шәхсијәтләринин чијинә чох чәтин, чох да шәрәфли бир вәзиғә тојур: доғма халтын мадди вә мә’нәви гүвәләрини сәфәрбәр едәрәк ана дилинин јүксек сәвијәдә гајғысына галмаг, талејүклү, һәтта дејәрдим ки, ән кәркин шәраитдә ону горумаг, мәгам кәләндә ана дилини лајиг олдуғу ән уча мөвгәје галдырыбы һагтыны вермәк, онун конститусија һүтүгларыны бәргәрар етмәк!

Бизим өлкәмиздө, бизим зәманәмиздә, мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин бејнәлхалг аләмдә с'тираф олунан илк уғурларыны газандығы бир вахтда бу шәрәфли вәзиғә дүнja шәһрәтли президентимиз чәнаб Һәjdәр Әлијевин өңдәсінә дүшмүштүр. 1969-чу илдән башлајараг аз гала 30 ил олур ки, Һ.Әлијев өзүнүн биринчи дәрәчәли дөвләт вәзиғеләри сырасында мүнтәзәм олараң ана дилимизин дә гајғысына галып, онун сағфыры, тәмизлиji, зәңкинләшмәси, инкишәфы, халғын, әмәмжетин һәјатында өзүнәлајиг јер тутмасы уғрунда жорулмаг билмәдән мүбәризә апарыр.

Женә дә аз гала 30 ил олур ки, мән ән мұхтәлиф мұнасибәтләрлә Һ.Әлијевин ичтимай тәдбиrlәрдәки чыхышларының ja бирбаша, ja да билаваситә динләjичисијәм. Һәмкарларымдан мәрһум академик Зија Бүнәдовла, жазычы Анаrlа, профессор Јашар Гарајевле дәfәләрлә Һ.Әлијевин өзүнүн дә'вәтилә мұхтәлиф мәсәләләрлә әлагәдар мәшвәрәт жығынчагларында иштирак етмиш, апардығы республика топлантыларында чыхыш етмиш, Бакыда, Нахчыванда шәхсән өзүм гәбулунда олмуш, Москвада онунла көрүшмүшәм... Нөвәти чүмләмә кечмәмиш дејим ки, мәним 69 жашым вар. Азәрбајчанда вә харичдә дәfәләрлә бөյүк алимләр, мәшһүр әдебиәт, шаирләр, мәдәниjәт хадимләри, дөвләт адамлары, һәтта бә'зи өлкәләрин башчылары илә көрүшүб һәмсөһбәт олмушам, онлардан соh шеjләр өjрәнмишәм. Амма бүтүн варлығымла е'тираф едиrem ки, ән мұхтәлиф саhәләрә даир билийинин зәңкинлиji, мараг даирәсинин вүc'ети, јаддашынын итилиji бахымындан Һ.Әлијевә бәрабәр тутула биләn икинchi бир шәхсиjәti мәn тәсөвүрүмә кәтиреbilмирәm.

Һ.Әлијевлә үnsiijәt заманы онун дикәр jүksәk инсаны кеjfiyjәtlәriлә janашы бир чәhәti дә heч vahт mәnim дигтәtimdәn jaýinmamышdyr. O da prezidentimizin xalgyн mә'nәviijätyна, psixologikijasыna, әdәbiijätyна, mәdәniijәtinә, bүtүn bунларын mә'tәbәr дашиjычысы олан ana дилиmizә (elә rus diiliнә dә!) dәrindeñ bәlәdliji, Azәrbaјchан diiliнә өlçүjekәlmәz dәrәchәdә jүksәk mәhәbbәti! Bu mәhәbbәtin jolunnda Һ.Әliјev dәfәlәrлә riskә dә ketmәli olmuš, xүsүsәn kecmiš Совет Иттифагы зама-

нында ири мигjаслы ичтимai-сијаси тәdбиrlәrdә o заман гәбул олундуғу кими rus diiliндә jох, Azәrbaјchан diiliндә nittglәr сөjәmiш (Azәrbaјchан Dәvәt Университетинин 50 illiji мұнасибәtiлә keciриләn jүbilej jыgыnchaғында), hәlә 1978-чи илдә өлкәmizin konstitusijsыna belә bir madde-nin jazylmasыna мүwәffәf олмушdu: "Azәrbaјchан Совет Социалист Республикасының дөвләt diili Azәrbaјchан diili-dir". 1974-чу илдә bir grup alimә dәrd hissәdәn ibarәt "Müsair Azәrbaјchан diili" өsәrinә kөrә, bu kitabyн мүelliflәriндәn biри oлан professor Afamusa Aхundova 1986-чи илдә "Azәrbaјchан diiliinin fonetikasы" monografiyasы учун Республиkanын Dәvәt мүkafatынын verilmәsi dә Һ.Әliјevin ana diiliнә gaјғысынын tәzaһүrlәriндәn biри idi.

...1978-чи илдә Azәrbaјchан Elmләr Akademijasы partiya komitәsinin katibi seçilidikdәn bir gәdәr sonra Mәrkәzi Komitәdәn xәbәr vermiшdiләr ки, Biринчи katib mәni 15-20 дәgigәlijә gәбул eдәchәk, jени wәziфәmin icrasы әrәfәsinde mәnә өz төwsijәlәrinи wә xejir-duasыny verөchәkdir. Өlбәttә, hәjәchan keciriрidim. Lakin elә ilk dәgigәlәrdeñ Һ.Әliјevin choх sәmimi bir ahәnklә сөhбәtә bашlamasы, сөhhәtimlә maraglanmasы, mәnim azachыg da olsa kerdүjum iшlә, bә'zi jazylarymla, tele-chыхышlarym-la tanыш olduғunu сөjәlәmәsi nәтичәsinde hәr шej өz jerini aldy wә hәjәchanym tezliklә kecib ketdi. Onu Azәrbaјchан Elmләr Akademijasыnда, xүsүsәn dә hуманitar elmләr саhәsinde kөrүlәn iшlәr, respublikamыzdaqы әdәbi просес, bu просесdә bәdии tәngidin rolу, tarixi мөvzuлу roman-larymyzda wә bәdии filmlәrdә xalг tарixinin ajry-ajry mәrһәlәlәrinin in'ikasы, Azәrbaјchан әdәbi diiliinin wәzijjәti, tәrçümәlәrimizin kefijjjәti wә c. mәsәlәlәr maraglandыryr, bүtүn bунlарыn barәsinde mәnim nә duшүndүjumy sorushurdu. Өn maraglyсы da bu idi ki, Һ.Әliјevin verdiji suallaryn gojulushunда onun өzүnүn bүtүn проблемләr haгgында myejjәn, бүllurlaшмыш гәnaetи dә өz әksinи tapыrды. Bu dejilәnlәr әtrafyнda fikir mүbadilәsinin bүtүn кедиши boju мусaниbim ana дилиmizin hәr чүр assimilasiya ja гаршы dөzүmүnү, dәjanetini

хүсуси вургулајыр, Азәрбајҹан дили саһесинде тәдгигатлары кенишләндирмәк, дилимизи горумаг, онун даһа да чилаланmasыны тә’мин етмәк саһесинде төвсийәләрини билдирирди... Беләликлә дә көмөкчиләринин 20 дәгигә үчүн нәзәрә тутдуглары көрүш башлыча олараг Азәрбајҹан дили, әдәбијатымыз, һуманитар елмләр, хүсусен дилчилик саһесинде фикир мубадиләсинин несабына дүз 2 saat 15 дәгигә чәкди. О заман Мәркәзи Комитетдә елм ше’бәси мудириинин мұавини вәзиғесинде чалышан чәнаб Вәфа Гулузадә (инди Азәрбајҹан Республикасы президентинин харичи сијасәт мәсәләләри үзрә мүшавиридир) буны тәсдиг едә биләр.

* * *

Көнд тәсәррүфатындан, әкинчилікдән тутмуш, сијасәтә, дипломатијаја гәдәр инсан фәалијјетинин бүтүн саһәләрини, гәлбинин ән инчә титрәшишләрини, дүнија елм, мәдәнијјет вә әдәбијјатынын классик нұмынәләрини, бејук бәшери мә'налары еңтива вә ифадә етмәк имканлары илә зәнкін олан ана дилимиз Һ.Әлијевин көзәл билдији, һәмишә дә јүксәк гијметләндирдији вә гајғысына галдығы тәkrарсыз мә'нәви сәрвәтимиздир. Мұстәгил Азәрбајҹан Республикасы Конститусијасының айрыча бир маддәсіндә бу дилин һаглы олараг дөвләт дили кими шәрәфләндирилмәси үчүн биз илк нөвбәдә өлкәнин президенти Һ.Әлијевә миннәтдарыг. Ди-лимизин алилијинә, онун бејук потенциал имканларына, һәр чүр тәзҗиг вә ассимиљасија чәһдләринә гарыш дәзүмүнә, ејни заманда зәрифлијинә, инчәлијинә даир Һ.Әлијевин артыг формалашмыш гәнаэтләри мәнә һәлә 70-чи илләrin әvvәлләриндән мә'лум иди.

1972-чи илдә ијун ајынын 9-да Азәрбајҹан Дөвләт Опера вә Балет Театрында Ашыг Өләскәрин анадан олмасынын 150 иллији мұнасибәтилә јубилеј тәнтәнәләри кечирилирди. О заман Азәрбајҹана рәһбәрлик едән, республика мигјаслы әдәби-мәдәни тәдбиrlәрдә иштирак етмәјә һәмишә дахили-мәннәви еңтијај дујан Н.Әлиев јубилеј кечәсинин Рәјасәт һејәтиндә иди. Кечмиш ССРИ республикаларындан да јубилеј гонаглар кәлмиши.

Гүдрәтли ашыгымыз һагтында Азәрбајҹан дилиндә мән, рус дилиндә академик М.А.Дадашзадә мә’рузә етдик. Тәнтәнәли һиссәдән соңра тәртиб едилmiş мәчлүсдә Ңejder Әлијевин сөјләдији сағлыг сөзләрини өмрүм боју унутмарам. О, бәյүк мәмнүнүйәт дүйфесү илә демишид:

- Бу күн мән бир даһа үрекдән инандым вә фәхр етдим ки, бизим чох дәрин, зәңкин мә'налар ифадә етмәjә гүдрәти олан, лакин ejni заманда hәm дә чох көзәл, инчә вә аһенкәдар ана дилимиз. Азәrbaiҹan дилимиз вар..

Сонра Н.Әлијев “бөјүк Ашыг Әләскәрин өлмәз руһунун шәрәфинә, Азәрбајҹан дилинин көзәллији вә әбәдијјәти шәрәфинә, набелә бу бөјүк сөнәткарын парлаг кәламлары әсасында дилимизин кениш имканларыны, онун шәһдини-шәкәрини јубилеј иштиракчыларына чатдыран” мә’рүзәчи-ләrin шәрәfinә хош сөзләр деди, бадә галдырыдь...

Мән Азәрбајҹан Конститусијасы лајиһесинин мұзакиредләри заманы дөвләт дилимиз нағтында һөрмәтли президентимизин гәтијјәтли мөвгәji илә онун 26 ил бундан әvvәл Ашыг Әләскәр мәчлисіндә дедији сөзләр арасында дәрингә мәнтиги әлагәни көрәндә, көксүм долусу фәрәh дујғусу яшадым.

Бу чох вачиб тарихи факты ифтихар дүйгесүү илө гејд едөнлөр тамамилэх нағлыдырлар ки, билаваситэ һејдэр Әлијевин тәшәббүсү вә рәһбәрлиji илә һәлә 70-чи илләрдә башланмыш мүһүм иш угуурла һәјата кечирилмиш, 1995-чи илдә Азәрбајҹан дилинә там дөвләт дили статусу верилмиш, ана дилимиз чәмијәт һәјатының бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән хүсусен дөвләт идарәчилијиндә өзүнүн һәиггәтән дә лајигли јерини тутмушдур. “Бу, Азәрбајҹан дилинин инкишафы, дөвләт дили статусу алмасы угрунда һејдэр Әлијевин чохиллик вә кәркин фәалијәтинин ән јүксәк зирвәсидир” (фәлсәфә елмләри доктору Рамиз Меһдиев. Елмимизин вә дилимизин хиласкары. “Азәрбајҹан” гәзети, 19 сентябр 1996-чы ил).

1995-чи илин нојабрында Азәрбајҹан Республикасы Конститусијасы лајиһәсіндә дөвләт дили мәсәләсінин Президент Апаратында И.Әлијевин сөдриji илә музакирәси әрәфәсіндә президентин Елмләр Академијасына қәлишини

вә республиканын јарадычы зијалыларынын һәмин мәсәләјә һәср олунмуш јығынчағыны апармағы мәнә һәвалә етмәсини дә, өзүнүн апардығы јығынчагда исә мәнә сөз вермәсини дә бөյүк ифтихар дујгусу илә хатырлајырам. Республика-мызын дөвләт дилинин Азәрбајҹан дили кими тәсбит олунмасындан хофа дүшән бә’зи натигләримизә чаваб олараг мән һәмин чыхышымда тәкзиболунмаз мәнбәләр әсасында демишдим ки, бизим ана дилимиз һәлә XI әсрдә, бөйүк филолокија алими вә көркәмли шаир Хәтиб Тәбризинин вахтында тәкчә Азәрбајҹанда дејил, Иран, Ираг, Сурија вә с. кими Џахын Шәрг өлкәләриндә дә мәһз Азәрбајҹан дили кими танынмышдыр...

Сон илләрдә Азәрбајҹан дилинин инкишафына диггәт вә гајғынын артмасы, хүсусән дә онун мұстәгил Азәрбајҹан Республикасының ilk Конститусијасында дөвләт дили кими тәсбит едилмәси Азәрбајҹан ЕА-да дилчилик үзрә тәдгигат апаран елми мүәссисәләрин ишиндә һәгигәтән дә бөйүк чанланмаја сәбәб олмушдур. Нәсими адына Дилчилик Институтунун алымләри сон вахтларда “Азәрбајҹан дилинин тарихи лүғәти”, “Ниттә мәдәнијәти” “Азәрбајҹан әдәби дилинин нормалары”, “Жени сөзләр лүғәти”, “Азәрбајҹан дилинин үслубијаты”, “Азәрбајҹан дилинин ишкүзар үслубу” кими вачиб әмәли әһәмијәти олан фундаментал әсәрләр үзәриндә ишләрини јекунлашдырышлар.

Академијанын алымләри белә һаглы бир гәнаэтдәдирләр ки, Һејдәр Әлијев чәнабларынын дилимизин инкишафына көстәрдији хидмәт вә гајғы, Азәрбајҹан дилинин чағдаш дуруму, онун тарихи, дөвләт дили, әдәби дил, дилчилик елми саһесинде мұлаһизә вә гәнаэтләри өз мә’рүзә, ниттә вә мұсаһибәләриндә бу дилдә, хүсусән дә дилимизин публистика үслубунда јаратдығы көзәл нұмунәләр жүксөк елми сәвијәдә апарылан кениш тәдгигатын обьекти олмаға тамамилә лаиждир. Доғрудур, бу саһәдә мүәjjән иш көрүлүб, ирили-хырдалы бир сыра гијмәтли әсәрләр жазылмышдыр. Лакин көрүлән ишләр дилимизин инкишафында бөйүк бир һадисә олан Ի.Әлијев дил феноменини бүтүнлүкдә әһатә едә билмир.

Мән инанырам ки, охучулара тәгдим едилән “Һејдәр Әлијев дил һагтында вә Һејдәр Әлијевин дили” монографиясы бу саһәдә атылан әмәли аддымлардан бири кими мараг доғурачагдыр.

Китабын соһиғәләриндә һөрмәтли президентимизин Азәрбајҹан дили барәдә дедикләри, Азәрбајҹанда дил гуручулуғу саһесинде тарихи хидмәтләри, милли дил вә дөвләт дили, дил әлагәләри, язычы вә дил проблемләrinә даир мұлаһизәләри һәртәрәфли арашдырылыб тәһлил едилir, бүтүн бу дејиләнләрин фонунда дилчилик елминин вәзиғәләри мүәjjән олунур. Һејдәр Әлијевин дили, онун әдәби дилимизин елми вә публистик үслубунун инкишафында хидмәтләри, лексик морфологи вә синтактик хүсусијәтләри кими мәсәләләр президентин китабларындан, мә’рүзә, ниттә вә мұсаһибәләриндән алымныш жүзләрә гијмәтли дил материалы зәмининдә груплашдырылыб тәһлил едилмишdir.

Әсәр Азәрбајҹан ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институтунда јеринә јетирилмишdir. Китабын “Кириш”ини вә биринчи фәслини (“Һејдәр Әлијев вә Азәрбајҹанда дил гуручулуғу”) филолокија елмләри доктору, профессор Ағамуса Ахундов, икинчи фәслини (“Һејдәр Әлијев вә ниттә мәдәнијәти”) филолокија елмләри доктору, профессор Мүсејиб Мәммәдов, үчүнчү фәслини (“Һејдәр Әлијевин чыхыш вә нитгләринин үслуби-грамматик хүсусијәтләри”) филолокија елмләри доктору Мәс’уд Маһмудов язмышлар.

Академик БӘКИР НӘБИЈЕВ

КИРИШ

Көркемли ичтимаи вә сијаси хадим, Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Ҥејдәр Әлијевин һәртәрәфли јарадычы фәалијәтиндә дилчилик мәсәләләри, илк өнчә ана дили, дил вә дөвләт, дил вә мәдәнијät, дил вә милләт, дил вә тарих, дил вә әдәбијат, дил гуручулуғу кими өнәмли социолингвистик мәсәләләр дә хүсуси јер тутур. Бүтүн бөյүк сијаси хадимләр кими, Ҥејдәр Әлијев өз халгынын, өз өлкәсинин иғтисадијаты, мадди рифаһ һалынын јаҳшылашмасы илә бәрабәр, онун үмуммәдәни тәрәггисинин дә гајғысина талмыш, јашадығы өлкәнин, мәнсуб олдуғу халгын дүнjanын өн инкишаф етмиш өлкәләри вә халглары сәвијjәсинә јүксәлмәсинә чидди дигтәт јетирмишdir.

Һәр бир милләтин инкишафында онун өн мүһүм варлыг вә јашам амили олан дилинин мүстәсна ролу вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Ҥејдәр Әлијевин дил доктринасында дил амили һәр бир халгын варлығы үчүн башга бүтүн амилләрдән уча тутулур. Азәрбајҹан Республикасынын јени Конститусијасы лајиһәсini һазырлајан комиссијанын дөвләт дили мәсәләсинә һәср олунмуш ичласларындан биринде о дејир: “Инди биз дилимиздә сәrbəst danıştıryğ vә һәр бир мүрәkkәб фикри ифадә етмөjә гадирик. Бу, бөйүк наилиjәтдир. Бу, иғтисади вә башга наилиjәtlәrin һамысындан үстүн бир наилиjәтдир ки, бизим бир милләт кими өzүмүзә мәхсус дилимиз вар вә о да о гәdәr зәnkinidir ки, дүнjanын һәр бир һадисәsinи биз өз дилимиздә ифадә едә билирик” [7,2].

Дили иғтисади вә башга наилиjәtlәrin һамысындан үстүн наилиjәт сајан Ҥејдәр Әлијев 1960-чы илләrin сонундан башлајараг, өз зәnkin тәçrübәsi, јүksәk интеллекти, милли мәdәniyjәtimizә вә mә'näviyjätamyza дәrin-

дәn бәlәd олmasы сајәsinde ardyчыл милли dил siјaseti ишләjib һazыrlamыш вә бүtүn çetinliklәre sinә kәrәrek onu dәnmәdәn hәjata keçirmiш, Azәrbaјchan dilinin dәvlәt dili оlmasы, xalgymyzyn mә'nävi mәvchudluqunun esas amillәriندәn olan dilimizin inkiشاфы вә јukcәlishi uğrunda ardyчыl мубariзә aparmышdýr.

Јадыма кәlir ки, 26 ил бундан өnчә, 1969-да о заманlar Azәrbaјchan Dәvlәt Университети адланан Bakы Dәvlәt Университетинин 50 иллиjinә һәср оlунmуш tәntәnәli ичlasы respublikada rәhbәrlijә chәmisi dәrd aј өvvәl kәlәn Ҥејdәr Әlijev Azәrbaјchan dilinde aчdy вә hәmin dillә - ana dilinde parlag bir nitte cеjlәdi. Bu һadisә o заман respublikanыn hәr jerinde bөjүk ekc-sәda jaratdy. Xүsүsөn o vahtыn kәnч zijalylarы kimi bizim үrәjimizdә bөjүk fәrәh nissi doғurdu. Bu, bir dә она kөrә әlamәtdar һadisә idi ki, hәmin iclasc bejnәlxalг statyuslu idi вә onun iшинde Sov.IKP MK-нын, CCRI Ali вә Orta Ixтicas Tәhcili Nазириjinin rәhbәr iшчilәri, бүtүn respublikalardan, sosialist өлкәlәrinde, uzag xariçdәn nümajәndәlәr iшtiyak ediridlәr. Gonaglar respublika rәhbәrinin kәzәl intonasiyalы вә mәzmунlu nitgini wәrdish elәdiklәri dillә - rus dilinde jox, Azәrbaјchan dilinde - respublikanыn dәvlәt dilinde, natigin ana dilinde dinlәjirdilәr. Bu, o заман үchүn choх bөjүk, ejni заманда choх riskli bir siјas-içtimaи һadisә idi. Ҥејdәr Әlijev bu һadisәni 25 il sonra, artyg mүstәgil Azәrbaјchanыn Президенти ikәn hәmin universitetin 75 иллиjinә һәср olunmush tәntәnәli jubilej iclasыnda jada saldy: “Хатirimdәdir, universitetin 50 illik jubilejindә chыхыш edәrkәn, шубhәsiz ki, өz ana dilimdә, Azәrbaјchan dilinde danıştdym. Bu, bөjүk sensasiya kimi gәbul olundu - nә чүr olur ki, respublikanыn rәhbәri, Azәrbaјchan dilinde chыхыш edir вә bu dillә hеч dә pis danışmyr. Bә'zilәri mәni bu һadisә munaсibeti ilә tәbrik etdilәr, minnәtdarlyglaryны bildiridlәr. Diliini sevәn, milli ruhla jašajan insanlar doғrudan da bunu bөjүk bir һadisә kimi gәbul etdilәr. Mәn исә onlara dedim ki, burada bir gejri-adilik joхdur, naħag tәәchчүb eidersiniz, bu mәnim

ана дилимдир вә ана дилиндә чыхыш етмәк елә бөјүк бир гәһрәманлыг да дејилдир” [3,543].

Айдан көрүнүр ки, республиканын президенти тәвазәкарлыг еdir. 28 ил әvvәл, белә бир ичласда ана дилиндә чыхыш етмәк, шубһәсиз ки, бөјүк гәһрәманлыг иди.

Нејдәр Әлијевин ана дилинә гајғысы вә диггәти сонракы илләрдә дә давам етмишdir.

1978-чи илдә мүттәфиг республикаларын јени конституциалары гәбул едилдији вахт, онун көстәрдији тәшкилати фәалийјәт дә чох бөјүк олмушшур. Бәлли олдуғу кими, о вахт республикаларда гәбул олунмуш конституциаларын неч бириндә ана дили дөвләт дили кими гејд олунмамышды. Загафазија республикаларындан башга бүтүн о бири республикалар үчүн белә проблем артыг мөвчуд дејилди. Азәрбајчанда исә дөвләт дили маддәси уңрунда гызыны мүбәриз қедирди. Өлкәмизин рәһбәри о қүнләри хатырлајараг дејир: “1977-78-чи илләрдә биз јени конституцијаны гәбул едәркән бу мәсәлә, шубһәсиз ки, әсас мәсәләләрдән бири иди. Биз јени Конституцијада Азәрбајчанын дөвләт дилинин Азәрбајчан дили олмасы барәдә маддә һазырладыг. Гејд етдијим кими, мән һәмин Конституцијаны һазырлајан комиссиянын сәдри идим вә бу ишләрә рәһбәрлик едирдим.

Анчаг бу маддә Москвада чох бөјүк е'тираза сәбәб олду. Белә изаһ едирдиләр ки, башга республикаларда бу јохдур, буна ентијаҷ јохдур... Анчаг о вахт мән Советләр Иттифагынын рәһбәрлиji илә, Коммунист Партиясынын рәһбәрлиji илә чох қәркин данышылар апардым. Сүбүт етмәје чалышдым ки, биз дөвләт дилинин Азәрбајчан дили олдуғуну өз конституцијамызда јазмалыјыг вә јазачагы.

Москвада бир нечә дәфә музакирә олду. Җүрбәчүр фикирләр сәсләнди вә һәмин фикирләрин эксәријәти ондан ибарәт иди ки, белә олмамалыдыр. Анчаг биз буна наил олдуг вә 1978-чи илдә, сәһв етмирәмсә, апрел аյында биз конституцијаны гәбул етдик. Һәмин конституцијада јазылды ки, Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир” [5,1]. Бу бөјүк гәләбәни хусуси вургулајараг, өлкә президенти сөзүнә давам едир: “Хатиримдәдир, о вахт башга республикаларын рәһбәрләри илә кәскин данышыларымыз

олду. Украјнанын рәһбәри Шербитски илә мәним кәскин данышыларым хатиримдәдир. О, буна чох е'тираз едирди, белә әсасландырырды ки, сиз белә јаздығыныз һалда, кәрек биз дә јазаг ки, Украјнанын дөвләт дили Украјна дилидир. Мән она дедим ки, сизә һеч кәс mane олмур. Сиз биздән дә бөјүк республикасыныз вә Советләр Иттифагында сизин хұсуси чәкинiz бизимкиндән гат-гат артыгдыр. Сиз истәсәнiz, буна јаза биләрсиз. Анчаг сиз нә үчүн бизә mane олурсунуз” вә бу барәдә фикрини белә јекунлашдырыр: “Анчаг биз буна наил олдуг. Несаб едирәм ки, бу, о дөврдә, о заманын шәраитиндә республикамызда, үмумијәтлә, өлкәмизин тарихинде чох бөјүк һадисә олду” [5,1].

Бу, һәгигәтән белә иди, чох бөјүк тарихи бир һадисә иди. Бу, еjni заманда, 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда ана дили саһәсиндә қөрүлән бөјүк ишләрин мәнтиги нәтичәси иди. Азәрбајчанда о илләрин дил сијасәти артыг нәинки Москвандын, ejni заманда харичи өлкә советологларынын да диггәтини чәлб етмишди. 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда өлкәнин ичтимай-сијаси һәјатынын бүтүн саһәләриндә Азәрбајчан дилиндән кениш истигадә олунмасыны, партия вә дөвләттеги ана дилинин инкишафына олан гајғысыны, бу саһәдә кениш елми-тәдгигат ишләринин апарылмасыны танынмыш советологлардан С.Уимбуш Азәрбајчанда “зоракы руслашдырмаја вә рус дилинин зорла гәбул етдирилмәсінә мугавимәт” адландырырды [15, 186].

Мәшһүр идеолог Е.Оллворт 1975-дә “Канада-славјан тәдгигатлары” журналынын 2-чи нөмрәсindә дәрч едилмиш ири һәчмли мәгаләсindә Азәрбајчанда милли дилдә чап олунмуш мәтбуаты вә китаб нәшрини изләјиб, бу саһәдә олан јүксәлиштән данышараг, буна милли шүурүн артмасы, руслашмаја гаршы мугавимәт әlamәti кими ачыглајыр [15, 184].

“Милләтчилик вә Загафазијада социал дәжишикликләр” адлы елми конфрансда (24-25 апрел 1980-чи ил) “Совет Азәрбајчанында харичи тә’сирләр” адлы мә’рүзә илә чыхыш едән Шантал Лемерсје Келкешә дә өз чыхышыны 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда дил ассимилясијасына вә мәдәни ассимилясија гаршы, үмумән харичи тә’сирләрә гаршы

башламыш мұгавиметин тәһлилинә һәср етмишди. Ейни мұнасибәт Р.Пајпс, А.Бенингсон вә б. сосиологларын әсөрлөріндә дә мұшақидә олунур. Бүтүн бунлар Москваја мә’лум олмамыш дејилди. О да мә’лум олмамыш дејилди ки, “дил һәр шејдән әввәл милли шүурун ојанмасы, мұстәгил дөвләтләrin мејдана кәлмәси уғрунда мұбаризәнин олдугча мұһым vasitәsi вә амили ролуну ојнајыр. Бир гајда олараг, милли азадлыг һәрәкаты дил уғрунда мұбаризән башланыр” [15,82].

Белә бир шәраитдә мәркәз, әлбәттә, милли дилләрин дөвләт дили кими рәсмиләшдирилмәсінә јол вермәк истәмириди. Лакин Загафазија республикаларында бунун гаршысыны алмағын мұмкүнсүзлүjүнү дә баша дүшүрдү вә буна көрә дә о дөврүн ән күчлү партократларындан бири олан Б.Н.Пономарјовун үмуми редакторлуғу илә 1982-чи илдә нәшр едилмиш “Конституция СССР. Политико-правовой комментарий” китабында дөвләт дили маддәсіни һәмин республикаларын хұсусијәтләриндән ирәли кәлән бир спецификлик, өзүнәмәхсүслуг кими изаһ етмәjө мәчбур олмушду. Бу спецификлик, мәсәлән, Азәрбајчанда, дөвләт дилинин практикада артыг һәjата кечирилмәсі вә бу ишин башында елә о заман да бәjүк нүфузу олан Һеjдәr Әлијев кими бир дөвләт хадиминин дурмасы вә онун бачарыглы тәшкілатчылыг фәалиjјети нәтичәсіндә формалашмыш үмумхалг мөвгеji илә бағлы иди.

Һеjдәr Әлијевин ана дили саhесинде тутдуғу гәti мөвge дилин халғын, миллиетин варлығында вә һәjатында тутдуғу һәllедичи јерлә әлагәдар олмасы илә бәрабәр, дөвләт башчысынын ана дилинә, онун зәnкинлиjинә олан сонсуз мәhәbbeti илә бағlyдыр. О деjir: “Бу күn биз мұstәgил бир дөвләт кими әn фәhr етдиjимиз бир дә одур ки, бизим көzәl Азәrбајчан дилимiz вар” [14, 3]. Һejdәr Әлијев бу фикри һәr заман, һәr јердә бәjүk ifтихар hисси илә, фәhrлә dejir.

Азәrбајчан Республикасынын jени Конституasiасының назырлајан комиссиянын 1995-чи ил октjабрын 31-де Елmlәr Академијасы Рәјасәt Һej'etinин бинасында кечириләn кениш ичласында: “Анчаг ики кәlmә ону демәk

истәjirәm ки, мәn бу данышдығымыз дили - буна һансы дил деjirsинiz деjин - чох көzәl дил несab еdirәm. Диlimiz зәnkinidir, чох ahәnкdar дилdir, dilimizin сөz ehtiјatы чох bөjükдур. Грамматика саhесинде һәddәn artyg bөjük наilijjәtimiz var. Шәxсәn мәn бу дили sevirәm” [5,2].

Үч күn сонра jенә һәmin конститусија комиссиясынын нөvbәti ичласында: “Мәn һәr bir дилә һәrmәt вә ehtiramyны билдирирәm. Amma neсab еdirәm ки, өз dilimizlә, Azәrbaјchан дили ilә һәr birimiz фәhr еdә bilәrik. Чүnki бу, zәnkin дилdir, artyg дүnjada таныныш дилdir. Халгымызын ады да таныныб, dilimizin ады да таныныб. Бу реallыгды” [7,2].

Түрк дүnjасы язычыларынын 1996-чи ил ноjabрын 6-да кечирилмиш III гурултајында: “Мәn фәhr еdirәm ки, түрк дилләrinә mәnsub олан Azәrbaјchан дили бу гәdәr zәnkinidir, бу гәdәr бәdии ifadәlәrlә долудур вә биz һәjatын бүтүn саhәlәrinә aид олан fikiрlәrimizi өz ana dilimizdә ifadә eдә bilәrik. Bурада мәn Azәrbaјchан язычыларынын, дилчиләrinin, әdәbijätshunaслaryнын хидmәtlәrinи hұsusи gejд еdirәm. Чүnki һәr bir respublikada просесләr чүrbәchүr кедибидir.

Бизим respublikamыzda - Azәrbaјchanda тәхminәn 30-чу, 40-чи, 50-чи illәrdә, hәttä 60-чи illәrә gәdәr Azәrbaјchан дили һakim bir дил деjildi. Ona көrә dә Azәrbaјchан дилинин inkishaф etmәsi, zәnkinlәshmәsi үчүn дөвләt tәrәfinidәn лазыми iшlәr kөrүlmүшdu. Анчаг бунларын hамысына бахмајараг, бизим язычыларымыз, шaiрләrimiz, әdәbijätshunaслaryмыз, дилчи alimlәrimiz өz iшlәrinи kөrүblәr вә mә'lumdur ки, 70-чи illәrdә онлар Azәrbaјchан Республикасынын дөвләt дәstәjini dә alыблар вә бүtүn бунларын nәtiчәsindә biз инди дөвләt мұstәgillijimizi әldә eдәn заман, мұstәgил дөвләt кими дүnja бирлиjинә daхil oldugumuz заман zәnkin Azәrbaјchан дөвләt дили ilә фәhr eдә bilәrik” [21,1].

1997-чи илдә respublikamыzın вә харичи өlkәlәrin али мәktәblәrinә gәbul olunmuş tәlәbәlәrin бир gruppу ilә kөrүшdә: “Bизим чох көzәl, zәnkin, chazibәdar dilimiz var. Bәlkә dә biз бу дилдә danышdyғымыza көrә өz

дилинизин зэнкинлијини һәлә там дәрк едә билмәмишик. Аңчаг билин ки, бу һәгигәтдир” [22, 4].

Өлкә президентинин ана дилинә вердији бу јүксәк гијмәт јарым өсрән артыг узун бир мүддәтдә дәвләт идарәләриндә өзүнә лајиг мөвгеји тута билмәјән гүдрәтли бир дилин инкишафы уғрунда апардығы мұдрик милли дил сијасәти илә, онун перспективли қәләчәјинә бөјүк инамла бағлыдыр. Бу дилин қәләчәјинин парлаг үфүгләрини көрәрек өлкә рәһбәри дејир: “Азәрбајчаның дәвләт мұстәгиллиji Азәрбајчан дилини әбәди едибидир вә бу күn Азәрбајчан дилимиз јашајыр вә јашајачагдыр. Гој Азәрбајчан дили мұстәгил Азәрбајчанда, еләчә дә дүніјада јашајан бүтүн азәрбајчанлыларын дили олсун” [14, 3].

Нејдәр Әлиевин ана дилинә бөјүк гајғысы, сәдагәти, дәрин мәһәбәти онун јалныз әсл вәтәндешлыг, ана дилини севмәк, јүксәк гүрүр һиссләри илә бағлы дејил. Бу, ejni заманда, онун өз ана дилини дәриндән билмәк, һәмин дилин бүтүн дахили сирләринә, қезәлликләринә дәриндән вагиф олмаг вә онлардан мәһәрәтлә истифадә едә билмәк габилиjjәтиндән вә исте'дадындан ирәли кәлир. Онун әсәрләринин, мә'рузә вә нитгләринин, рәсми вә гејри-рәсми данышыгларынын дили Азәрбајчан әдәби дилинин һәгигәттән қезәл нұмұнәләридир вә хұсуси елми тәдгигата лајигдир.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

НЕЙДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ АЗӘРБАЈЧАНДА ДИЛ ГУРУЧУЛУГЫ

Әски түрк дилләриндән бири олуб 700 илдән артыг бир мүддәтдә халгымыза әдәби дил кими хидмәт көстәрән ана дилинин ерамызын икинчи миниллидәкى инкишафынын ән парлаг, ән бәрәкәтли дәврү јашадығымыз јүзиллиjә дүшүр. Мәhз бу јүзиллидә о, мұстәгил рәсми дәвләт дили сәвиijәсинә јүксәлмиш, ишләнмә даирәси там шәкилдә кенишләнмишdir. Азәрбајчан дили артыг XXI әсрин, һәм дә нәинки әсрин, үчүнчү миниллијин астанасындастырыр. Ики ил дә кечәcәк вә о, өз гәдәмләрини jени миниллијин jени әсринин илк пилләсинә гојачаг.

Мұбалиғесиз дејә биләрик ки, Азәрбајчан дилинин әсrimизин сон 30 илдәки инкишафы илк өнчә Азәрбајчан Республикасынын Президенти Нејдәр Әлиевин ады илә бағлыдыр. Бу илләrin тәхминән учәдә икиси дәвләт башчысынын өлкәjә билаваситә рәhбәрлик етдији дәврә дүшүр. Кечмиш ССРИ-нин рәhбәрлик зирвәсindә оландада о, тәбии ки, бүтүн башга республикалардан даһа артыг өз доғма Азәрбајчан Республикасы илә бағлы иди. Бу узун мүддәтли заман дахилиндә Нејдәр Әлиев өз ана дилини бир ан да олсун нәзәрдән гачырмамыш, онун бүтүн сәвиijәләрдә мөвчуд олан проблемләрини (дил вә сијасәт, дил вә әлифба, дил вә милләт, дил вә әдәбијат вә с.) өз дигтәтингдә сахламышдыр. Фактларын чохлуғу тәләб едир ки, ачыгланманын конкретлиji үчүн һәмин проблемләрдән ажры-ажрылыгда бәhc едәк.